

ΟΙ ΚΛΑΣΣΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

Ἑρωτήματα καὶ σύγχρονοι στόχοι

Ὁ καθορισμὸς τοῦ ἀντικειμένου μιᾶς ἐπιστήμης δὲν εἶναι ποτὲ «καθοριστικὸς» καὶ δεσμευτικὸς γιὰ ὅλες τὶς ἐποχὰς καὶ γιὰ ὅλους τοὺς λαοὺς. Ὁρθότατα ἔχει συχνὰ τονισθῇ, ὅτι ἡ ἔννοια καὶ ὁ ὁρισμὸς μιᾶς ἐπιστήμης εἶναι στὴν οὐσία θέμα διαλεκτικῆς σχέσεως, διότι ὑπάρχει ἀκριβῶς μιὰ συνεχὴς διαλεκτικὴ διαδικασία καὶ σύνδεση ἀνάμεσα στὴν ἐξέλιξη τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων καὶ στὸν καθορισμὸ τῆς ἔννοιας τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν¹. Διότι καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης μεταβάλλεται καὶ οἱ προϋποθέσεις —ἐποχικὲς, κοινωνικὲς καὶ ἀτομικὲς— δὲν εἶναι πάντοτε οἱ ἴδιες στὸν κάθε ἐπιστήμονα. Γιὰ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες δὲν γίνεται λόγος ἐδῶ. Εἶναι γνωστὸ, ὅτι στὴν ἐξέλιξή τους σήμερα εἶναι στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὶς ἐκπληκτικὲς ἐπιτεύξεις τῆς τεχνικῆς καὶ ὅτι κάθε τόσο διαφοροποιοῦνται ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τῆς τεράστιας διευρύνσεως τοῦ περιεχομένου καὶ τοῦ ὕλικου, πού κάθε τόσο ἀποκτοῦν. Ἀντίθετα, οἱ λεγόμενες «πνευματικὲς» ἐπιστῆμες εἶναι περισσότερο δεμένες μὲ τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἐξελίξεις.

Τὸ ὕλικὸ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας εἶναι, ὡς γνωστόν, τὰ κείμενα. Βασικὴ διαπίστωση ὁμῶς (πρέπει νὰ) εἶναι, ὅτι τὸ ὕλικὸ αὐτὸ δὲν εἶναι ποτὲ τὸ ἴδιο ποσοτικά: αὐξάνεται συνεχῶς, μὲ παπυρικὰ —κυρίως— εὐ-

1. Γιὰ τὸ πρόβλημα στὴν κλασσικὴ φιλολογία εἰδικὰ βλ. R. Falus, Zur Frage der Definition der Klassischen Philologie (Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. X, Fasc. 1 - 3, Budapest 1962, 107 - 113) καὶ R. Schottlaender, Zur Neubestimmung des Begriffs der "Klassischen" Philologie (Das Altertum 11, 1965, 124 - 128) βλ. τὴν ἀπαντητικὴ μελέτη τοῦ R. Falus, Weshalb soll man klassische Philologie studieren? (Das Altertum 11, 1965, 239 - 243). J. Irmscher, Praktische Einführung in das Studium der Altertumswissenschaft, Berlin 1954. Κ. Ι. Βουρβέρη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἀρχαιογνωσίαν καὶ τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν (Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, Σειρὰ 2α, ἀριθ. 15, Ἀθῆναι 1967, σελ. 90 κ. ἑ.).

Ἡ κλασσικὴ φιλολογία ἀντιμετωπίζει σήμερα τὸ καίριο πρόβλημα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καὶ τῆς αὐτοσυνειδήσεώς της. Ὡς ἐπιστήμη πρέπει νὰ προσαρμοσθῇ καὶ πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς μας καὶ πρὸς τὶς σύγχρονες μεθόδους τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν. Εἶναι γνωστὸ λ.χ. στοὺς φιλόλογους, ὅτι στὴ φιλολογικὴ ἔρευνα χρησιμοποιοῦνται σήμερα συχνὰ καὶ Computers. Τέτοια χρῆση γίνεται ὄχι μόνον γιὰ λεξικογραφικὲς ἢ στατιστικὲς ἔρευνες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ καὶ τὴν ἐρμηνευτικὴ. Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα μόνον τὴν χρησιμοποίησιν τέτοιων τεχνικῶν μέσων ἀπὸ τὸν K. Kleve στὴν ἔρευνα τῶν κειμένων τοῦ Φιλοδήμου.

Καὶ στὴν περιοχὴ τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου ἔχουν ἀλλάξει τὰ πράγματα: ὡς τὸ 1850, ὅταν ὁ Karl Lachmann ἐξέδωκε ὑποδειγματικὰ τὸ κείμενο τοῦ Λουκρητίου, δὲν ὑπῆρχε συστηματικὴ κριτικὴ τοῦ κειμένου. Οἱ φιλόλογοι στηρίζονταν στὴν ἔμπνευση καὶ στὴν ἰδιοφυΐα τους γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς emendatio. Ἡ ἀξιολόγησις τοῦ καλύτερου κώδικος δὲν ἦταν πάντοτε ἡ ὀρθή. Ἡ προσπάθεια σχηματισμοῦ τοῦ στέμματος τῶν χειρογράφων ἦταν τὸ μέγα πρόβλημα. Σήμερα στὴν ἀξιολόγησιν τῶν χειρογράφων βοηθεῖ πάρα πολὺ ἡ στατιστικὴ μέθοδος, ποὺ ἐργάζεται μὲ μέσα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν.

Τὰ τελευταῖα χρόνια χρησιμοποιεῖται στὴν κλασσικὴ φιλολογία μιὰ εἰδικὴ μάθησις, ποὺ προέρχεται ἀπ' τὴν περιοχὴ τῆς γλωσσολογίας, ἀπευθύνεται ὅμως ἀποκλειστικὰ στὴν ἐρμηνευτικὴ τῶν κειμένων καὶ βοηθεῖ τὸν ἐρμηνευτὴ μὲ ἐντελῶς νέες μεθόδους νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ κείμενο, ἐπισημαίνοντάς του δομὰς καὶ κατηγορίες, ποὺ ἄλλοτε ἦταν προβληματικὲς ἢ ἄγνωστες. Πρόκειται γιὰ τὴν Textlinguistik¹. Συγχρόνως συζητεῖται εὐρύτατα καὶ οὐσιαστικὰ τὸ πρόβλημα καὶ ἡ θέσις τῆς κλασσικῆς φιλολογίας σήμερα: ἡ οὐσία της, οἱ στόχοι της, ἡ ἀξία της, οἱ μέθοδοι, ἡ σκοπιμότης κ.τλ.². Ὅλα αὐτὰ δείχνουν, πόσο ἐπίκαιρο καὶ ὀξὺ εἶναι τὸ πρόβλημα.

richts, herausg. von R. Nickel, Darmstadt (WdF 461) 1974, 353 - 385). Βλ. ἀκόμη: M. Fuhrmann, Die Antike und ihre Vermittler, Konstanz 1969. W. Schmid (ἐκδότης), Die Interpretation in der Altertumswissenschaft, Bonn 1971 (Συνέδριον τῆς FIEC 1969). W. Jens, Antiquierte Antike? Münsterdorf 1972. E. Heitsch, Klassische Philologie zwischen Anpassung und Widerspruch (Gymnasium 81, 1974, 369 κ. ἑ.).

1. Βλ. W. Dressler, Einführung in die Textlinguistik, Tübingen 1973¹. Λεπτομερέστατη βιβλιογραφία βλ. W. Dressler - S. J. Schmidt, Textlinguistik. Kommentierte Bibliographie, München 1973.

2. Βλ. τὶς ἀντιμαχόμενες ἀπόψεις, ποὺ διατυπώνονται στὸ βιβλίο τῶν M. Fuhrmann - H. Tränkle, Wie klassisch ist die klassische Antike?, Zürich 1970, ποὺ περιέχει συζήτηση

φορες ἀπόψεις καὶ μέθοδοι, καὶ τὸ κέντρο βάρους ἔπεφτε κάθε φορά σ' ἄλλη περιοχή, ἐν τούτοις στὸ κέντρο τῆς φιλολογικῆς δραστηριότητος καὶ ἔρευνας εὐρισκόταν πάντοτε ἡ πολιτιστικὴ ζωὴ αὐτῶν τῶν δύο ἀρχαίων λαῶν, τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων. Κατ' οὐσίαν ὅλες οἱ ἐπὶ μέρους μαθήσεις ἔχουν ἓνα κοινὸ στόχο: νὰ κατανοήσουν καὶ ν' ἀποκαλύψουν τὸν βίον τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, ποὺ δὲν πρέπει νὰ περιορίζεται μόνο στὶς πνευματικὲς ἐπιτεύξεις του, ἀλλὰ νὰ ἐπεκτείνεται καὶ στὶς οἰκονομικὲς, κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς δομὲς του. Βέβαια, ὅλες οἱ ἐπὶ μέρους εἰδικὲς ἐπιστῆμες (μαθήσεις) ἔχουν τὴ δική τους, ἰδιαίτερη περιοχή ἔρευνας καὶ τὴ δική τους ἰδιαίτερη μέθοδο. Δὲν ἔχουν ὁμως (καὶ δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἔχουν) ἀπόλυτη αὐτονομία, διότι κάθε καινούργια ἐπιστημονικὴ πρόοδος ἢ κάθε νέα ἀποκάλυψη δὲν προσγράφεται μόνο στὴν εἰδικὴ ἐπιστημονικὴ περιοχή, ὅπου οὐσιαστικὰ ἀνήκει, ἀλλὰ διευρύνει γενικώτερα ὁλόκληρην τὴν εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ τὸ σύνολο τῆς ἱστορίας γιὰ τὴν ἐποχὴ, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει. Καὶ ἀντίστροφα: ἡ διεύρυνση, ποὺ ἐπιτελεῖται ἀπ' τὶς διάφορες ἐπιστημονικὲς δραστηριότητες, ἐπιδρᾷ καὶ στὴν ἐξέλιξη καὶ στὴν πρόοδο τῆς κάθε μιᾶς ἀπ' τὶς εἰδικὲς μαθήσεις. Ἔτσι μιὰ σημαντικὴ διαπίστωση στὸν τομέα τῆς ἐπιγραφικῆς ἔχει σημασία καὶ γιὰ τὴν ἀρχαία ἱστορία καὶ —ἐνδεχομένως— γιὰ τὴν ἀρχαιολογία, τὴ μυθολογία, τὴ θρησκειολογία κ.τλ. Καὶ ἀντίστροφα: διαπιστώσεις καὶ διευρύνσεις στὴν εὐρύτερη περιοχή τῆς ἀρχαιογνωσίας ἔχουν ἀναγκαστικὰ ἐπίδραση καὶ στὶς εἰδικὲς ἐπιστῆμες. Ἐπομένως: τὸ ἀντικείμενο τῆς κλασσικῆς φιλολογίας εἶναι ὁλόκληρος ὁ πολιτισμὸς τῆς ἀρχαίας κοινωνίας σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις του καὶ σὲ κάθε σχέση.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε μιὰ ἄποψη, ποὺ ἔχει διατυπωθῇ συχνὰ καὶ ποὺ ἐκφράζει οὐσιαστικὰ τὸ πεδίο δράσεως τῆς κλασσικῆς φιλολογίας: ὅτι δηλ. μπορούμε νὰ θεωρήσωμε τὴν κλασσικὴ φιλολογία ὡς τὴν ἐπιστῆμην ἐκείνην, ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀποκάλυψη καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀρχαίων γραπτῶν μνημείων. Ἡ ἄποψη αὕτη εἶναι στὴ βάση της σωστή, διότι ἀσφαλῶς τὰ κείμενα εἶναι τὸ πρωταρχικὸ ὑλικὸ καὶ ἡ ἐρμηνεία τους ὁ στόχος τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἐρμηνεία ὁμως δὲν πρέπει νὰ ὑποτάσσεται σὲ αὐτὴν ἀρχὲς καὶ θέσεις. Τὸ κείμενο πρέπει νὰ ἐρωτᾶται ἐρμηνευτικῶς καὶ ὁ φιλόλογος πρέπει νὰ ζητῇ ἀπ' αὐτὸ μόνο ὅ,τι τοῦ προσφέρει, χωρὶς βιασμούς. Οἱ προσωπικὲς ἀπόψεις μπορούν νὰ ἐπιβεβαιώνωνται ἀπὸ τὸ κείμενο, χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ προσαρμοσθῇ στὶς ἀπόψεις τοῦ ἐρμηνευτοῦ. Ἡ ἐπιστήμη (πρέπει νὰ) εἶναι ἀμερόληπτη καὶ ἀδέσμευτη. Ἡ ἐρμηνεία διαπιστώνει καὶ ἀποκαλύπτει, χωρὶς σκοπιμότητες καὶ προκαταλήψεις¹.

1. Περὶ τοῦ θέματος βλ. Γ. Θ. Κακριδῆ, Φιλολογικὴ ἐρμηνεία, Ἀθήνα 1942 (Ἀνθρῶ-

Εἶναι πολὺ φυσικὸ καὶ ἀπαραίτητο, ἡ φιλολογικὴ ἐνασχόληση μὲ τὰ κείμενα νὰ ἔχη περιωρισμένους καὶ συγκεκριμένους στόχους: τὴ γλῶσσαν, τὴ γραμματικὴν, τὴν ὑφολογίαν, τὸν πολιτισμὸν, τὶς κοινωνικὲς συνθήκες, τὴ μυθολογίαν κ.τλ., διότι καμμιὰ ἐρμηνεία δὲν καλύπτει ὅλα τὰ σημεῖα καὶ ὅλους τοὺς στόχους. Μιὰ τέτοια προσπάθεια θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ναυάγιο καὶ σὲ χάος. Ἡ ἀνασύνθεσις τοῦ ἀρχαίου κόσμου σ' ὅλη τὴν εὐρύτητά του γίνεται μόνο συλλογικά, μὲ συνεργασία ὅλων τῶν ἐπὶ μέρους ἀρχαιογνωστικῶν ἐπιστημῶν.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ —τόσο γιὰ τὴ δυσκολία καθορισμοῦ τοῦ ἀντικειμένου τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, ὅσο καὶ γιὰ τὶς διαφορετικὲς ἀντιλήψεις, ποὺ κυριαρχοῦν κάθε τόσο στὴ διατύπωση ἑνὸς ὁρισμοῦ—, ὅτι οἱ φιλόλογοι προσπαθοῦν νὰ καθορίσουν τὴ φιλολογικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ δραστηριότητά τους ξεκινώντας ἀπὸ δύο δεδομένα: ἀπὸ τὸ ὑλικὸ (τὰ κείμενα) καὶ ἀπὸ τὴν δυνατότητα τῆς σωστῆς ἀξιοποιήσεώς του. Ἔτσι λ.χ. ὁ R. Pfeiffer¹ καθώρισε τὸ βασικὸ σκοπὸ τῆς φιλολογίας ὡς ἑξῆς: «νὰ διατηρήσωμε (οἱ φιλόλογοι), νὰ ἀποκαταστήσωμε καὶ νὰ ἀναγνωρίσωμε τὴ γλωσσικὴ μορφή καὶ δομὴ καθὼς καὶ τὸ νόημα τῶν κειμένων». Σ' αὐτὴ τὴ διατύπωση, ποὺ σκοπεύει στὴ φιλολογικὴ κριτικὴ, στὴν ἐκδοτικὴ καὶ στὴν ἐρμηνευτικὴ συγχρόνως, κυριαρχεῖ —ὅπως φαίνεται καθαρὰ— ὡς στόχος: ἡ σωστὴ κατανόηση τῶν κειμένων. Στὴ μοναδικὴ ἀπαίτηση γιὰ σωστὴ ἐρμηνεία στηρίζεται καὶ ἡ διατύπωση τοῦ H. Patzer², ὅτι δηλ. χρέος τῆς φιλολογικῆς ἐρμηνείας εἶναι «νὰ καταδείξῃ αἰτιολογημένα τί ἀκριβῶς ἐννοεῖ ἓνα συγκεκριμένον κείμενον». Φαίνεται καθαρὰ, ὅτι μὲ τὴν ἀπαίτηση αὐτὴ οὐσιαστικὰ ἐπιστρέφομε στὶς παλαιὲς ἀντιλήψεις τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅταν ὁ πολὺς August Böckh³ καθώρισε τὴ φιλολογία, ὡς “das Erkennen des Erkannten”, δηλ. «γνώση τῶν ἐγνωσμένων», ὅπου ὁ «ἱστορισμὸς» τῆς φιλολογίας εἶναι σαφής.

Ἔτσι γίνεται κατανοητὸ ἀκόμη καὶ σήμερα τὸ δῖλημμα, ποὺ διατύπωσε ὁ F. Nietzsche ὅτι ὑπάρχει ἀναγκαστικὰ ἀνάμεσα στὸν «ἱστορισμὸν» καὶ στὸν «ἀνθρωπισμὸν», καὶ ποὺ συνεχῶς ἀναβιώνει κάθε φορά, ποὺ ἀντιμετωπίζεται τὸ θέμα τῆς οὐσίας καὶ τοῦ ἔργου τῆς φιλολογίας, πρᾶγμα ποὺ δείχνει, ὅτι καὶ σήμερα παίζει μεγάλο ρόλο στὴν ὅλη προβληματικὴ

πιστικά, 31 - 46). Κ. Ι. Βουρβέρη, Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἀρχαιογνωσίαν καὶ τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν, σσ. 101 - 138, Κ. Ν. Παπανικολάου, Φιλολογικὴ ἐρμηνεία, Ἀθήνα 1972.

1. *Philologia Perennis*, München 1961, σ. 18. Στὴ μελέτη αὐτὴ τονίζεται ἐπίμονα ἡ συνέχεια τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης κατὰ τὴ διαδρομὴ τῶν καιρῶν.

2. *Der Humanismus als Methodenproblem der Klassischen Philologie* (στὸν τόμο: *Humanismus*, herausg. von Hans Oppermann, Darmstadt (WdF XVII) 1970, σ. 270).

3. *Enzyklopädie und Methodenlehre der philologischen Wissenschaften*, Leipzig 1886² (ἀνατύπωση τοῦ 1ου μέρους: Darmstadt 1966), ἰδιαίτερα σσ. 3 - 33: “Die Idee der Philologie, ihr Begriff, Umfang und höchster Zweck”.

τοῦ θέματος. Ὁ Κ. Reinhardt¹ ἀνανέωσε μὲ ἰδιαίτερη ὀξύτητα τὸ πρόβλημα, ποὺ εἶναι: ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὸ κλασσικὸ ἰδεῶδες καὶ στὴν (ἀναγκαστικὴ) ἱστορικὴ δραστηριότητα στὴν περιοχὴ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας —μιά ἀντίφαση, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν συνεχῶς προοδευτικὴ εἰδίκευση καὶ τὸ ξόδεμα τῶν ἐπιστημονικῶν δυνάμεων σὲ μεγαλεπήβολα σχέδια, καθαρὰ ἱστορικῆς ἐρευνητικῆς ἐργασίας. Ἄλλο θέμα, ἂν ἡ θέση τοῦ Reinhardt εἶναι συζητήσιμη. Πάντως τὸ πρόβλημα τίθεται πάλι στὴν παλαιὰ του βάση. Βέβαια, τελικὰ ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν κλασσικὴ φιλολογία ἀποβλέπει στὴ κατανόηση ἑνὸς ἀρχαίου πολιτισμοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο τοῦ νεώτερου —εὐρωπαϊκοῦ κυρίως— πολιτισμοῦ. Τὸ νὰ καθορισθῇ ὁμως τὸ ἔργο τῆς φιλολογίας ἀπλὰ ὡς "Study of a Civilization", ὅπως συνοπτικὰ τὸ διατυπώνει ὁ West² καὶ ὅπως καὶ ἄλλοι ἐρευνητὲς φαίνεται νὰ τὸ ἐννοοῦν, δὲν ἀρκεῖ. Γιατὶ σ' αὐτὴ τὴ λιτότητα τοῦ ὁρισμοῦ περικλείεται μία τεράστια εὐρύτητα, ὅπως ἤδη τὴν ἐννοοῦσε ὁ Wilamowitz: τὸ ἀντικείμενο τῆς κλασσικῆς φιλολογίας εἶναι "die griechisch-römische Kultur in ihrem Wesen und allen Äusserungen ihres Lebens"³.

Χρέος τῆς φιλολογίας εἶναι νὰ ἀντιμετωπίζῃ τὰ κείμενα ὡς παραγωγὴ ἑνὸς μακρινοῦ παρελθόντος καὶ ὄχι ὡς σύγχρονα δημιουργήματα. Γι' αὐτὸ ὁ ἐρμηνευτὴς δὲν πρέπει νὰ μεταθέτῃ τὰ κείμενα στὴν ἐποχὴ του, ἀλλὰ ἔχει χρέος νὰ μετατίθεται ὁ ἴδιος στὴν ἐποχὴ καὶ στὶς συνθήκες δημιουργίας τους. Αὐτὸ ἀσφαλῶς εἶναι ἐπίπονο καὶ ἀρκετὰ δύσκολο. Εἶναι ὁμως ὁ μόνος δρόμος. Ὑπάρχει, βέβαια, πάντοτε ὁ μόνιμος κίνδυνος: ὁ κάθε ἐρμηνευτὴς εἶναι —λίγο ἢ πολὺ— δέσμιος τῆς προσωπικότητάς του καὶ ὑποκύπτει στὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο καὶ στὶς προσωπικὲς του προτιμήσεις, καθὼς καὶ στὶς γενικώτερες ἀντιλήψεις καὶ παραστάσεις, ποὺ ἔχει μέσα του. Ἐτσι ἀκριβῶς διαφοροποιοῦνται οἱ ἐρμηνευτὲς. Ἄν προσθέσωμε καὶ τὶς διαφορετικὲς ἐπιστημονικὲς δυνατότητες, ποὺ διαθέτει ὁ καθένας, τότε προκύπτει τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονὸς, ὅτι ἀπ' τὴ φύση τῆς ἑρμηνείας δὲν εἶναι ποτὲ τελειωτικὴ καὶ ποτὲ ὁμοιόμορφη. Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ἐπίσης, ὅτι κάθε ἐποχὴ εἶναι φορτισμένη μὲ τὶς δικές της κοινωνικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ἐμπειρίες, μὲ τὶς δικές της ἀνησυχίες καὶ ἀναζητήσεις, ποὺ συνυπάρχουν πάντοτε στὴν ὅποια ἐρμηνευτικὴ διαδι-

1. Die Klassische Philologie und das Klassische (διάλεξη: 1941), στὸ βιβλίο του: Von Werken und Formen, Bad Godesberg 1948, σσ. 419 - 457. Βλ. καὶ: Vermächtnis der Antike, Göttingen 1966².

2. M. L. West, Textual criticism and editorial technique, Stuttgart 1973 (Teubner Studienbücher: Philologie), σ. 1.

3. U. v. Wilamowitz - Moellendorff, Geschichte der Philologie, Leipzig 1921, σ. 1 (ἀνατύπωση: 1959).

κασία. 'Ακριβῶς γι' αὐτὸ κάθε ἐποχὴ πρέπει ν' ἀρχίζει ἀπ' τὴν ἀρχὴ τὸν διάλογο μὲ τὸ παρελθόν.

Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν Ἀρχαιότητα καθορίζεται πάντοτε (καὶ στὸ παρελθόν καὶ τώρα) ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη δομὴ ἐνὸς λαοῦ, ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς ἀνάγκες του, ἀπὸ τὴν ἰδεολογία του, ἀπὸ τὶς δικές του ἀναζητήσεις, ποὺ ἀνάλογα ἢ προωθοῦν καὶ εὐνοοῦν τὶς κλασσικὲς σπουδὲς ἢ τὶς ἐμποδίζουν καὶ τὶς ἀναστέλλουν. Ἀπὸ τὶς διαφορὲς αὐτὲς προϋποθέσεις διαμορφώνεται κάθε φορὰ καὶ τὸ κέντρο βάρους τῆς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος καὶ καθορίζεται τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ μιὰ συγκεκριμένη ἐποχὴ ἢ ἓνα συγκεκριμένο λογοτεχνικὸ εἶδος. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰ τὸ ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον στρέφεται ἄλλοτε στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, ἄλλοτε στὴν κλασσικὴ καὶ ἄλλοτε στοὺς χρόνους τῆς παρακμῆς, καὶ ἀκόμη γιὰ τὴν ἔρευνα ἄλλοτε στρέφεται περισσότερο στὴ φιλοσοφία, ἄλλοτε στὴν τραγωδία, ἄλλοτε στὴν ἱστοριογραφία ἢ στὴν ρητορικὴ κ.τλ. Εἶναι ἀναπόφευκτη ἡ ἱστορικὴ σύνδεση τοῦ πρὸς ἑρμηνείαν κόσμου μὲ τὸν κόσμον καὶ τὴν ἐποχὴ, ποὺ ἀσκεῖ τὸ ἑρμηνευτικὸ ἔργο. Ἐπομένως: κάθε ἐποχὴ καὶ κάθε κοινωνία διαμορφώνει μιὰ εἰκόνα τῆς Ἀρχαιότητος, ποὺ δὲν εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ δική της εἰκόνα. Γι' αὐτὸ κάθε ἐποχὴ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸν διάλογο μὲ τὸ παρελθόν. Χρέος λοιπὸν τῆς ἱστορίας τῆς φιλολογίας καὶ γενικὰ τῆς Ἀρχαιογνώσεως εἶναι, ὄχι μόνον νὰ ἐπεξεργασθῇ καὶ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὶς μεταλλαγές, ποὺ γνώρισε ἡ ἀντίληψη τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὴν Ἀρχαιότητα κατὰ τὴ διαδρομὴ τῶν καιρῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὶς αἰτίες, ποὺ ἀποτελοῦν τὴ βάση καὶ τὴν ἀφετηρία γιὰ τὶς μεταβολές αὐτές.

Πρέπει νὰ τονισθῇ ἐδῶ, πὼς ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο δέχεται κανεὶς τὸν ἀρχαῖον πολιτισμό, καὶ ἄλλο ἡ ἐπίδραση καὶ ἡ ἐπιβίωση τῆς Ἀρχαιότητος, γιὰ τὸ αὐτὸ τὸ δεύτερο εἶναι μιὰ ἀντικειμενικὴ «δεδομένη» διαδικασία, ποὺ ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ μᾶς, ἐνῶ ἡ οἰκείωση καὶ ἡ παραλαβὴ τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ ἀπὸ τοὺς νεωτέρους σημαίνουν συνειδητὴ παραδοχὴ τῶν πολιτιστικῶν ἀγαθῶν. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸ —καὶ ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ πνευματικὸν πολιτισμὸν καὶ ὄχι γιὰ ὑλικά ἀγαθά, ποὺ ἀκολουθοῦν εὐθύγραμμη ἐξέλιξη— ἡ πορεία τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ δὲν ἦταν πάντοτε «προ-οδευτικὴ», ἀλλὰ συχνὰ ὀπισθοδρομοῦσε. Ἀπλὸ παράδειγμα εἶναι ἡ σχέση τοῦ Μεσαίωνα πρὸς τὴν Ἀρχαιότητα σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν σχέση: Ἀναγέννηση - Ἀρχαιότης ἢ πρὸς τὴν ἑλληνολατρία τοῦ γερμανικοῦ Κλασσικισμοῦ¹.

1. Βλ. σχετικὰ τὴ μελέτη τοῦ Johannes Irmscher, *Antikerezeption und Nationalkultur* (Klio 57 / I, 1975, 23 - 28), ὅπου ὁμως τὸ θέμα ἐντοπίζεται κυρίως στὴν ἀντίθεση τῶν σοσιαλιστικῶν κρατῶν, ἰδιαίτερα τῆς Λαϊκῆς Δημοκρατίας τῆς Γερμανίας, μὲ τὸν ἀρχαῖον πολιτισμὸν καὶ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ καρπωθῇ κανεὶς τὰ πολιτιστικὰ ἀγαθὰ τῆς Ἀρ-

“Όταν ή συζήτηση άφορᾷ τὰ ἀρχαῖα κείμενα, θίγει ἀναγκαστικά καί τὸ ἐπίμαχο θέμα τῶν μεταφράσεων. Γενική, νομίζω, εἶναι ή ἄποψη, ὅτι ή σπουδή τῶν πρωτοτύπων κειμένων δέν μπορεῖ ν’ ἀντικατασταθῇ οὔτε μέ τις πὶὸ καλές μεταφράσεις. Αὐτὸ δέν συζητεῖται, γιατί εἶναι αὐτονόητο, καί μόνο ἄγνοια ἢ σκοπιμότης θὰ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν σ’ ἀντίθετη γνώμη. Θεωρῶ περιττὸ νὰ τεκμηριώσω μέ ἐπιχειρήματα τήν ἀναντικατάστατη ἀξία τοῦ πρωτοτύπου κειμένου. Αὐτὸ εἶναι πασίδηλο καί ἰσχύει γιὰ κάθε γλῶσσα, ὄχι μόνο γιὰ τις ἀρχαῖες. Πολὺ περισσότερο ὁμως ἰσχύει γιὰ τις δύο κλασσικές γλῶσσες, ἀφοῦ ἀπέχουν χρονικά τόσο πολὺ ἀπὸ τήν ἐποχή μας, ὥστε ή μεταφραστική «ἀποκρυπτογράφηση» τοὺς δημιουργεῖ πρόσθετα προβλήματα¹.

Στὴν ἐλληνική γλῶσσα ἐπιτελεῖται μιὰ πρωταρχική δημιουργική διαδικασία καί ἐδῶ προσπάθησε ὁ ἄνθρωπος γιὰ πρώτη φορά καί πέτυχε νὰ ὑποτάξῃ τὸν κόσμον καί τὸ στοχασμὸ στὴ λέξη. Ἡ λέξη γιὰ τοὺς Ἑλληνες δέν εἶναι ἀπλὴ «ἀποτύπωση» ἢ «διατύπωση», ἀλλὰ εἶναι «ἐντύπωση» στὸ πρᾶγμα, οὐσιαστική καταξίωση τοῦ ἀντικειμένου. Μιὰ ἀσύλληπτη σειρά πολλῶν καί νέων σημασιῶν καί λεπτῶν ἀποχρώσεων καθηλώνεται μέ τὴ γλῶσσα στὰ κείμενα τῶν ποιητῶν, ποὺ μαρτυροῦν —μέ τήν ἐρμηνεία— τις ἀπεριόριστες δυνατότητες τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας νὰ ἐκφράσῃ τὸν κόσμον².

Στὴν ἐλληνική γλῶσσα διαμορφώθηκαν γιὰ πρώτη φορά ἔννοιες καί ἀξίες μέ πρωταρχική δύναμη. Ἡ ἀντιμετώπισή τους ἐπομένως εἶναι ἰδιότυπη. Ἐπειτα, ὑπάρχουν οἱ ἐννοιολογικές ἀποχρώσεις τῶν λέξεων, ποὺ ποικίλλουν ἀπὸ συγγραφέα σὲ συγγραφέα καί ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ καί ποὺ δέν καλύπτονται ἀναγκαστικά μέ τις σύγχρονες γλωσσικές δυνατότητες. Γιὰ τοὺς φιλόλογους εἶναι γνωστὴ λ.χ. ἡ δυσκολία μεταφράσεως λέξεων, ὅπως *ἦθος*, *ἀρετή*, *virtus* κ.τλ. Πῶς θὰ μεταφρασθῇ ἡ πλατωνική λ. *κατοκωχή*, ὁ ἀριστοτελικὸς ὅρος *ἐντελέχεια*, ἢ λ. *ῥυσμός* (= ρυθμός) στὸν Ἀρχίλοχο, τὸ ἐπίθ. *ἄβρὸς* στὴ Σαπφώ, οἱ ὁμηρικὲς λέξεις *θυμός*, *φρένες*, *ἄτη*, τὰ ἄπειρα παραδοσιακὰ ὁμηρικὰ ἐπίθετα, ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀποδοθοῦν σήμερα ἢ συχνὰ —ὅταν μεταφρασθοῦν— δημιουργοῦν κωμικὴ ἐντύπωση;

Βέβαια κανεὶς δέν ἀρνεῖται, νομίζω, τὴν ἀναγκαιότητα τῶν μεταφρά-

χαιότητας μέ βάση τις ἀρχές τοῦ Μαρξισμού - Λενινισμού. —Οἱ ἴδιες θέσεις ἐκπροσωποῦνται καί στὴν ἀνακοίνωση τοῦ Irmscher, ποὺ ἔκαμε στὴν Ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου μέ θέμα: "Probleme der Aneignung des antiken Erbes" (Akademie - Verlag, Berlin 1976, 5 B. - Jahrg. 1976, Nr 6/G.). Ἐνδιαφέρουσες εἶναι καί οἱ συμβολές στὴ συζήτηση, ποὺ ἀκολούθησε, ἀπὸ τοὺς: H. Klenner, W. Peek, Liselotte Welskopf (σσ. 15-30).

1. Βλ. I. Θ. Κακριδῆ, Τὸ μεταφραστικὸ πρόβλημα, Ἀθήνα 1961³ (= Θεσσαλ. 1936).

2. Βλ. Α. Δ. Σκιαδά, Ἡ ἰδιότητα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ λόγου καί ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀποκάλυψις αὐτῆς (ἐναρκτήριο μάθημα τῆς 29ης Μαρτίου 1973), Ἀθήναι 1974 (Ἐπίσημοι λόγοι Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1972 - 1973).

σεων. Θὰ ἦταν ἀστεῖο καὶ ἀστήρικτο. Οἱ μεταφράσεις ὁμῶς δὲν ὑποκαθιστοῦν τὸ κείμενο, ἀλλὰ βοηθοῦν στὴν προσπέλαση τοῦ ἀρχαίου κόσμου «ἀπὸ δεύτερο χέρι», προσφέρουν τὴν δυνατότητα προσεγγίσεως τοῦ πνευματικοῦ θησαυροῦ τῆς ἀρχαιότητος μὲ κάποια ἄνεση γιὰ τοὺς μὴ εἰδικοὺς καὶ τὸν πολὺ κόσμο. Τὸ ἀρχαῖο κείμενο ὁμῶς κεῖται ἐνώπιόν μας ὡς ἐκφραστὴς τοῦ δημιουργοῦ του, προκαλεῖ σὲ ἐρμηνεῖα καὶ δὲν ἐξυπηρετεῖ μόνο τὸν συγκεκριμένο σκοπὸ τῆς κατανοήσεως τοῦ ἔργου, ἀλλὰ ὁδηγεῖ καὶ σὲ μιὰ διαλεκτικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὴν ἀρχαία γλῶσσα καὶ τὸν ἀρχαῖο στοχασμό.

Ἡ ἄμεση καὶ προσωπικὴ γνώση τῆς γλώσσας δίνει στοὺς νέους τέτοιες δυνατότητες, ποὺ ἀπὸ καμμιά μετάφραση δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀντλήσουν. Μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα κερδίζουν ἄμεση καὶ πραγματικὴ γνώση τοῦ ἐσωτερικοῦ τρόπου σκέψεως τῶν δύο λαῶν. Δὲν ἀνακαλύπτουν μόνο τὸν δρόμο πρὸς τὸ κείμενο, ἀλλὰ μαθαίνουν καὶ τὴν πορεία, τὸν τρόπο τῆς ἀνιχνεύσεως. Οἱ νέοι ὁδηγοῦνται στὶς βασικὲς μορφές καὶ στὰ στοιχεῖα τῆς σκέψεως γενικά, κι' ὅπως ἡ γλωσσικὴ μόρφωση βοηθάει στὴν ὀξυνση καὶ στὴ διαύγεια τοῦ νοῦ, ἔτσι καὶ ἡ μελέτη τῶν πρωτοτύπων κειμένων βοηθάει στὸ νὰ ὀξυνθῇ ἐκείνη ἡ ἐσωτερικὴ θεὰ τῆς διαισθητικῆς ικανότητος, ποὺ εἶναι ἡ στοιχειώδης βάση γιὰ ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ἐπιστήμης.

Αὐτὸς εἶναι ὁ μόνος δρόμος. Καὶ αὐτὴ τὴ δυνατότητα δὲν τὴν ἔχει, βέβαια, ὁ καθένας.

Εἶναι λάθος νὰ πιστεύεται, ὅτι τὰ ἠθικὰ ἰδεώδη ἢ ἡ ποιητικὴ παραγωγή τῆς ἀρχαιότητος εἶναι τὰ μοναδικὰ καὶ ἄφθαστα, ἀπρόσιτα πρότυπα, πρὸς τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ στρέφεται ὁ κόσμος μὲ θρησκευτικὸ δέος καὶ ἀνεπιφύλακτη ἐπιδοκιμασία. Ὅλα πρέπει νὰ ἀξιολογοῦνται ἱστορικὰ καὶ νὰ ἐπιβεβαιώνωνται ἐρμηνευτικά. Ἡ ἀξία τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς μιᾶς ἐποχῆς δὲν παραλαμβάνεται ὡς κληρονομιά, ἀλλὰ πιστοποιεῖται καὶ γίνεται παραδεκτὴ μόνο μέσα ἀπὸ μιὰ διαλεκτικὴ διαδικασία.

Δὲν ὠφελεῖ οὔτε τὴν ἐπιστήμην τῆς κλασσικῆς φιλολογίας οὔτε τὴν ἴδια τὴν πνευματικὴ δημιουργία τῆς ἀρχαιότητος ἡ μυθοποίηση καὶ ἡ κηρυγματικὴ ἐξαγγελία τῆς «κλασσικότητος» τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας. Ἡ ἔμμηνη προσπάθεια πολλῶν, νὰ ἀποδίδουν «κανονικότητα» σ' ὀλόκληρη τὴν ἀρχαιότητα καὶ νὰ τὴ χαρακτηρίζουν «κλασσικὴ», εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα¹. Τὰ ἀρχαῖα κείμενα δὲν ἔχουν μόνο πληρότητα καὶ αὐ-

1. Γιὰ τὸ ὅλο πρόβλημα βλ. τὸ βιβλίον "Das Problem des Klassischen und die Antike"

τάρκεια, ἀλλὰ καὶ ἱστορικότητα, ἡ ὁποία ἀπ' τῆ φύση τῆς δημιουργεῖ ἀντιρρήσεις καὶ ἀμφισβητήσεις. Μέσα στὴ διαδικασία τῆς παραδοχῆς καὶ τῆς ἀρνήσεως, ποὺ συντελεῖται στοὺς μεταγενεστέρους, διαμορφώνεται ἡ σωστὴ ἀξιολόγηση τῶν κλασσικῶν κειμένων καὶ τῆς προσφορᾶς τῆς ἀρχαιότητας.

Γιὰ μᾶς ἔχει μεγάλη σημασία τὸ γεγονός, ὅτι καὶ σήμερα ἡ ἐπιβίωση τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας γνωρίζει μιὰ καινούργια ἀναγέννηση καὶ ἴσως ἡ ἀναγέννηση αὐτὴ νὰ εἶναι ἀποφασιστικὴ. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸ τὸ ὅτι προέρχεται ἀπ' τὴν ἀντίθεση σ' ἓνα κόσμο, ποὺ καλπάζει πρὸς τὴ φθορά, καὶ ἀπ' τὴν ἀντίθεση στὴν ὑπερτροφικὴ κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου ἐπάνω στὶς δυνάμεις τῆς φύσεως καὶ τοῦ κόσμου μὲ τὴν ἰσχὺ τῆς τεχνικῆς. Ἡ ἀφετηρία δηλ. δὲν εἶναι πρωταρχικὰ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ἓνα μακρινὸν κόσμον, ποὺ εἶναι πολῦτιμος, ἀλλὰ ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νὰ καταφύγῃ σὲ ἀξίες ἀνθρώπινες καὶ ἄφθαρτες, ἀναζητώντας τὴ σωτηρία τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ μεταφράσεις, οἱ θεατρικὲς παραστάσεις (ὄχι μόνο στὴν Ἑλλάδα), οἱ ἐπιστημονικὲς δημοσιεύσεις, τὰ ἀρχαιογνωστικὰ περιοδικά, οἱ ὁμολογίες ἐκπροσώπων ἄλλων ἐπιστημῶν, οἱ ἐκλαϊκευτικὲς διαλέξεις καὶ τὰ ἐκλαϊκευτικὰ βιβλία ἀποδεικνύουν, πῶς οἱ κλασσικὲς λογοτεχνίες δὲν εἶναι μουσειακὴ ὑπόθεση ἐνὸς ἱεροῦ καὶ ἀπρόσιτου παρελθόντος ἢ ὑπόθεση εἰδικῶν ἐρευνητῶν, χωρὶς εὐρύτερο ἀπόηχο.

Εἶναι γνωστό, ὅτι σὲ πολλὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης καλλιεργοῦνται ἄριστα οἱ κλασσικὲς σπουδὲς καὶ γίνονται ἔξοχες ἐκδόσεις ἀρχαίων κειμένων. Ἐννοῶ κυρίως τὰ μεγάλα πανεπιστημιακὰ κέντρα τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἀγγλίας¹ ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων χωρῶν (ὄχι μόνο τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης). Τὰ διεθνῆ καὶ τὰ τοπικὰ συνέδρια κυριαρχοῦνται ἀπὸ δύο κεντρικὰ θέματα: α) ἀπὸ τὴν ἀγωνία γιὰ τὴ μοῖρα τῶν κλασσικῶν γραμμάτων καὶ β) ἀπὸ τὴ διαπίστωση, ὅτι ἡ ἀρχαιότης δὲν εἶναι ἀπαρχαιωμένη, ἀλλὰ συνεχίζει τὸ βίον τῆς ἀνάμεσά μας. Πολὺ διαφωτιστικὴ εἶναι ἡ μελέτη, ποὺ δημοσιεύθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν F. Robert μὲ τίτλο: *La défense des études classiques*², μὲ κύριο θέμα τὶς κλασσικὲς σπουδὲς στὸν σύγχρονο κόσμο καὶ μὲ ἀναφορὰ στὴ γνωστὴ σχολικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Edgar Faure τὸ 1968. Τονίζεται ἐδῶ ἡ σημασία, ποὺ ἔχει ἡ ὑπεράσπιση τῶν κλασσικῶν γραμμάτων ὄχι μόνο γιὰ τὸν εἰδικὸ φιλόλογο, ἀλλὰ γενικώτερα γιὰ τὸν «πεπαιδευμένο» ἄνθρωπο. Ἡ διαπίστωση, ὅτι «πρὶν ἢ νεότης ἀρχίσει τὶς

ἐκδ. ἀπὸ τὸν W. Jaeger, Stuttgart (Teubner) 1933 (= Darmstadt, Wiss. Buchgesell. 1961), ποὺ περιέχει κατατοπιστικώτατες μελέτες τῶν: Stroux, Schadewaldt, Friedländer, Fraenkel, Schweizer, Schmidt, Gelzer, Kuhn.

1. Βλ. λ.χ. Hugh Lloyd - Jones, *Greek Studies in Modern Oxford. An Inaugural Lecture delivered before the University of Oxford on 23 May 1961*, Oxford 1961.

2. *Bulletin de l' Association G. Budé, Quatrième Série, Nr 2, 1975, 205 - 212.*

διάφορες ειδিকেύσεις πρέπει νὰ παίρνη κλασσικὴ μόρφωση» εἶναι σημαντική, γιατί προέρχεται ἀπὸ ἓνα Γάλλο καὶ διατυπώνεται σὲ μιὰ προοδευτικὴ χώρα σὲ καιροὺς τεχνικῆς παραφροσύνης. Τέτοιες ἀπόψεις, ποὺ δὲν εἶναι λίγες, καὶ ἡ σωστὴ ἀντιμετώπιση (στὰ σχολεῖα καὶ ἔξω ἀπ' αὐτὰ) τῶν ἀρχαίων κειμένων δείχνουν, ὅτι δὲν ὑπάρχει πραγματικὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸ σύγχρονο πολιτισμὸ καὶ στὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ ψευδοσύγκρουση¹. Οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς καὶ ποιητὲς τῆς ἀρχαιότητος (Ὅμηρος, Αἰσχύλος, Σοφοκλῆς, Εὐριπίδης, Πλάτων, Θουκυδίδης, Ἀριστοτέλης, Πολύβιος κ.ἄ.) ὄχι μόνο διαβάζονται μὲ ἀπληστία, ἀλλὰ ἐρμηνεύονται καὶ γίνονται ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς μελέτης καὶ ὑπομνηματισμοῦ. Ἡ σύγχρονη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ὅμηρο ἢ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι τεράστια καὶ δὲν προέρχεται μόνο ἀπὸ φιλολόγους. Ἡ ἀρχαία ποίηση δὲν εἶναι καταφυγὴ τοῦ ἀνθρώπου σὲ ὥρα ἀνέσεως, ἀλλὰ ἀνάγκη ἐσωτερικὴ καὶ δοκιμασία τῆς ἀντοχῆς μας. Οἱ τραγικοὶ προκαλοῦν τὴ νεώτερη δημιουργία καὶ ὁ ἀρχαῖος μῦθος χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴ μοῖρα τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου. Ὁ J. Anouilh γράφει «Μήδεια» καὶ «Ἀντιγόνη», ὁ A. Gide «Οἰδίποδα», ὁ J. Giraudoux «Ἡλέκτρα», ὁ Goethe «Ἰφιγ. ἐν Ταύροις», ὁ Grillparzer «Μήδεια», ὁ G. Hauptmann δημιουργεῖ μὲ βάση τὸν οἶκο τῶν Ἀτρείδων, ὁ Hofmannsthal γράφει «Ἡλέκτρα» καὶ «Ἑλένη (στὴν Αἴγυπτο)» καὶ «Ἀλκηστι» καὶ «Οἰδίποδα», ὁ H. H. Jahn «Μήδεια», ὁ O'Neill «Τὸ πένθος ταιριάζει στὴν Ἡλέκτρα», ὁ R. M. Rilke «Ἀλκηστι», ὁ J. P. Sartre τὶς «Μῦγες», ποὺ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ μῦθος τοῦ Ὁρέστη —γιὰ νὰ περιορισθῶ στὰ ἐλάχιστα αὐτὰ παραδείγματα, ποὺ δείχνουν τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἀρχαίου μύθου καὶ τῆς ἀττικῆς τραγωδίας στοὺς νεώτερους χρόνους. Ἡ ἀρχαιότης εἶναι παροῦσα σήμερα. Αὐτὸ εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητο² καὶ αὐτὴ ἡ ἀλήθεια πρέπει νὰ γίνῃ συνείδηση ὄχι μόνον ὡς θεωρία, ἀλλὰ καὶ στὴ σχολικὴ πράξη.

Εἶμαι προσωπικὰ ἐναντίον κάθε προσπάθειας περιορισμοῦ τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν καὶ λατινικῶν. Θεωρῶ ὅμως λάθος τὸ «σωβινισμὸ» (ἃς μοῦ ἐπιτραπῇ ὁ ὅρος) τῶν ἐιδικῶν, ποὺ ἀγνοοῦν τὶς γενικὲς ἀπαιτήσεις παιδείας, ποὺ ἐγείρονται ἀμείλικτα στὴν ἐποχὴ μας, καὶ τὶς πρακτικὲς δυνατότητες, ποὺ παρέχονται σήμερα. Τὸ

1. Βλ. καὶ Ernst Robert Curtius, *Humanismus als Initiative* (στὸν τόμο: *Humanismus*, herausg. von Hans Oppermann, Darmstadt (WdF XVII) 1970, 166 - 189).

2. Πβ. W. Schadewaldt, *Die Gegenwartigkeit der Antike in unserer Zeit* (Hellas und Hesperien, Zürich: Artemis 1960) 922 - 928. - W. Jaeger, *Die geistige Gegenwart der Antike* (Humanistische Reden und Vorträge, Berlin 1960, 158 - 177. Br. Snell, *Die alten Griechen und wir*, Göttingen 1962. Γενικώτερα τὸ θέμα τῆς σχέσεως τῆς ἐποχῆς μας μὲ τὸν κλασσικὸ κόσμον, σὲ εὐρύτερες ὁμως θεωρήσεις, ἐξετάζει ὁ Κ. Ν. Παπανικολάου στὸ βιβλίο του «Ἡ ἐποχὴ μας καὶ ὁ κλασσικὸς κόσμος» Ἀθήνα 1974.

πρόβλημα δὲν εἶναι: κατάφαση ἢ ἄρνηση τῆς ἀρχαίας πνευματικῆς παραγωγῆς. Αὐτὸ εἶναι θέμα γιὰ ψευδοφωτισμένους καὶ χασομέρηδες. Τὸ πρόβλημα τίθεται στὸ τί θὰ διδάσκεται, πῶς καὶ ποῦ θὰ διδάσκεται. Χρέος τῶν φιλολόγων εἶναι νὰ διευρύνουν τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν Ἀρχαιότητα μὲ τὸν πλουτισμὸ τοῦ ὕλικου, μὲ τὴ σωστὴ ἐρμηνεία τῶν ἀρχαίων κειμένων, μὲ τὴ χρησιμοποίησι ἐκσυγχρονισμένων μεθόδων, καὶ νὰ κάμουν προσιτὲς καὶ στοὺς μὴ εἰδικοὺς τὶς ἐπιτεύξεις τῆς ἐπιστήμης τους. Πρέπει νὰ διαδοθοῦν οἱ ἀρχαῖες ἀξίες, ἀπλῶς μὲ τὸ σύνθημα: νὰ γίνουν οἱ ἄνθρωποι καλύτεροι, ἀλλὰ καὶ κυρίως νὰ μποροῦμε ἑμεῖς σήμερα ὡς ἄνθρωποι νὰ ἀποκτήσωμε συνείδηση τῆς ἀποστολῆς μας καὶ τῆς σχέσεώς μας μὲ τὴν πνευματικὴ περιουσία τῆς ἀρχαιότητος. Μὲ τὴ σπουδὴ τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀποκτᾷ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος αὐτοσυνείδηση καὶ εὐθύνη ἀπέναντι στὰ προβλήματα τοῦ καιροῦ του. Οἱ μαθητὲς πρέπει νὰ διδαχθοῦν τὸ σωστὸ δρόμο, ποὺ ὁδηγεῖ στὸ ἀρχαῖο κείμενο. Εἶναι καιρὸς πιά νὰ παύσουν τὰ παιδιὰ νὰ ταλαιπωροῦνται μὲ ἀνιάρὰ κείμενα, νὰ μετροῦν τὶς ἐκστρατεῖες μὲ «σταθμοὺς τρεῖς καὶ παρασάγγας δέκα», ν' ἀρχίζουν τὰ λατινικά τους μὲ τὴ ρομαντικὴ διατύπωση, ὅτι «ἡ βασίλισσα ἀγαπᾷ τὰ ρόδα», νὰ διαβάζουν περιγραφὰς πολέμων γιὰ ν' ἀσκηθοῦν στὰ εἰς —μι ρήματα καὶ νὰ ἐξαρτοῦν τὴν κατανόησιν μιᾶς φράσεως τῆς Ἀντιγόνης ἀπ' τὴν ἱκανότητα, ποὺ ἔχουν, νὰ ἐντοπίζουν τὴν προσωπικὴ ἀντωνυμία.

Εἶναι γνωστὸ, ὅτι τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα γνώρισε πολλὰς ἀναγεννήσεις. Δὲν εἶναι σκοπὸς μας στὴ μελέτη αὐτὴ ν' ἀσχοληθοῦμε εἰδικὰ μὲ τὸ φαινόμενο καὶ ν' ἀξιολογήσωμε ἢ ἀπλῶς νὰ ἐπισημάνωμε τὶς καταπληκτικὰς ἀναγεννήσεις τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Εἶναι ὁμῶς ἀπαραίτητο νὰ τονισθῇ, ὅτι κάθε ἐποχὴ καὶ κάθε ἔθνος —ἰδιαίτερα στοὺς νεώτερους χρόνους— βρέθηκαν ἀντιμέτωπα (θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ) μὲ τὴν Ἀρχαιότητα σὲ μιὰ ἀποδοτικὴ ἀναμέτρηση μαζί της¹. Ἄν θέλωμε νὰ ἐκτιμήσωμε τὴν προσφορὰ τῆς Ἀρχαιογνωσίας στὴ σύγχρονη κοινωνία γενικώτερα, ὡς ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων, πρέπει νὰ λάβωμε ὑπ' ὄψιν τὴ διπλὴ τῆς λειτουργία: ὡς ἱστορικῆς καὶ ὡς ἀνθρωπιστικῆς ἐπιστήμης. Ἔτσι τοποθετεῖται σωστὰ καὶ ἡ σημασία τῆς διδασκαλίας τῶν κλασσικῶν γλωσσῶν στὰ σχολεῖα. Εἶναι σφάλμα, νὰ θεωροῦμε τὶς δυὸ γλῶσσες μόνον ὡς μέσον ἐπικοινωνίας μας μὲ τὸν ἀρχαῖο πολιτισμό. Τότε ἡ γλῶσσα πρέπει νὰ θεωρῇται ἀπλῶς ὡς ἓνα ἐμπόδιο-όχυρό, ποὺ πρέπει νὰ ἀλωθῇ· τίποτε ἄλλο. Πρέπει νὰ γίνῃ συνείδηση, ὅτι ἡ Ἀρχαιότης εἶναι καὶ παραμένει ἓνας μεγάλος συντελεστὴς τοῦ σημερι-

1. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μελέτη τοῦ J. Irmscher, *Klassische Altertumswissenschaft am zwanzigsten Jahrestage der Deutschen Demokratischen Republik* (Das Altertum 16, 1970, 3 - 10).

νοῦ πολιτισμοῦ καὶ μιᾷ ἀναμφισβήτητῃ βάσει τῶν συγχρόνων πολιτιστικῶν καὶ πνευματικῶν ἐπιτεύξεων¹.

Εἶναι εὐνόητο, ὅτι ἐδῶ συμπλέκεται τὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἀξίας τῶν κλασσικῶν γραμμάτων. Γύρω ἀπ' αὐτὰ ἔχουν γραφῇ πολλὰ καὶ ἀξιόλογα, γι' αὐτὸ θεωρῶ περιττό, νὰ ἐξετάσω εἰδικὰ τὸ θέμα². Μεθοδολογικά, ὅμως, πρέπει νὰ ἐνταχθῇ τὸ θέμα αὐτὸ μέσα στὸ ὅλο πρόβλημα τῶν κλασσικῶν σπουδῶν. Ὁ ἀνθρωπισμὸς ἐμφανίζεται σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, ἐπομένως εἶναι χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ «εὐρωπαϊσμοῦ». Εἶναι σφάλμα, νὰ τὸν ταυτίζωμε ἀποκλειστικὰ μὲ τὰ γυμνάσια κλασσικῆς κατευθύνσεως καὶ νὰ τὸν θεωροῦμε βασικὸ περιεχόμενο καὶ στόχο μιᾶς εἰδικῆς κατηγορίας σχολείων ἢ —γενικώτερα— σπουδῶν. Ὁ ἀνθρωπισμὸς τοῦ σχολείου καὶ τῶν λογίων εἶναι μιᾷ δευτερεύουσα μεμονωμένη μορφή τοῦ αἰώνιου καὶ πανταχοῦ παρόντος ἀνθρωπιστικοῦ φαινομένου. Τὰ ἀνθρωπιστικὰ σχολεῖα τότε μόνον θὰ ἀναβιώσουν καὶ θὰ μποῦν στὸ σωστὸ δρόμο, ὅταν ξαναγεννηθῇ ὁ ἐνθουσιασμὸς γιὰ τὸν ἀνθρωπισμό, ἐκτιμηθῇ σωστὰ ἡ προσφορὰ τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ δημιουργηθῇ σὲ σωστή βάση ἓνα παιδευτικὸ σύστημα, ποὺ θὰ ἔχη στὸ κέντρο τοῦ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἀξιοπρέπειά του. Ἄν ἡ κλασσικὴ φιλολογία πέσῃ στὴ σχολαστικὴ γνώση καὶ στὸν ἱστορισμό, τότε θὰ σταματήσῃ ν' ἀποτελῇ ζωντανὴ ἀπαίτηση τοῦ καιροῦ μας καὶ νὰ γεννᾷ δημιουργικὰς δυνάμεις. Ὁ ἀνθρωπισμὸς μπορεῖ νὰ ζήσῃ μόνον μέ-

1. Βλ. τὴν κατατοπιστικὴν πραγματεία τοῦ Br. Snell, *Die alten Griechen und wir*, ποὺ μνημονεύσαμε πρὸ πάντων. Πρ. καὶ R. Huyghe, *La leçon actuelle de la Grèce et de son art* (*The Living Heritage of Greek Antiquity*, Paris 1967, 263 - 277), Ernst Howald, *Humanismus und Europäertum* (*Humanismus*, ἐνθ. ἀν. 150 - 165 = Zürich, Artemis 1957, 3 - 20).

2. Στὴν Ἑλλάδα ἔχει ἰδρυθῇ ἡ Ἑλληνικὴ Ἀνθρωπιστικὴ Ἑταιρεία μὲ τὸ Διεθνὲς Κέντρον Ἀνθρωπιστικῶν Κλασσικῶν Ἑρευνῶν. Σὲ διαλέξεις, δημοσιεύματα καὶ Διεθνῇ Συνέδρια κεντρικὸ θέμα ἀποτελεῖ ὁ Ἀνθρωπισμὸς καὶ τὸ ἀνθρωπιστικὸ φαινόμενο. Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας Κωνστ. Βουρβέρης ἔχει ἀντιμετωπίσει τὸ θέμα τοῦ συγχρόνου ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς σημερινῆς ἀποστολῆς τῶν κλασσικῶν γραμμάτων, καθὼς καὶ τῆς σχέσεώς των μὲ τὶς ἄλλες ἐπιστῆμες. Ἐνδεικτικὰ βλ. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Ἀνθρωπισμὸς, Ἀθῆναι 1967 (Δημοσιεύματα Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, Σειρά Α', ἀριθ. 37). Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ σύγχρονος τραγικότης τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ θαύματος, Ἀθῆναι 1972 (στὴν ἀνωτέρω σειρά, ἀριθ. 58). Τοῦ αὐτοῦ, Μία φυγὴ καὶ μία ἐπάνοδος (στὴν ἀνωτέρω σειρά, ἀριθ. 62). Σημειῶν ἔδω μερικὲς παλαιότερες, οὐσιαστικὰς δὲ γιὰ τὸ θέμα μελέτες. W. Jaeger, *Antike und Humanismus* (*Humanismus*, ἐνθ. ἀν. 18 - 32 = *Human. Reden und Vorträge*, Berlin 1960², 103 - 116), R. Pfeiffer, *Von den geschichtlichen Begegnungen der kritischen Philologie mit dem Humanismus* (*Archiv für Kulturgeschichte* 28, 1938, 191 - 209 = *Ausgewählte Schriften*, München 1960, 159 - 174), A. J. Festugière, *Le sens de la vie humaine chez les Grecs* (*The Living Heritage of Greek Antiquity*, ἐνθ. ἀν. 177 - 191), W. Jaeger, *Der Humanismus als Tradition und Erlebnis* (*Humanistische Reden und Vorträge*, 17 - 30), W. Schadewaldt, *Sinn und Wert der humanistischen Bildung im Leben unserer Zeit* (*Hellas und Hesperien*, ἐνθ. ἀν. 934 - 941). Τοῦ αὐτοῦ, *Das humanistische Bildungsideal und die Forderungen unserer Zeit*, ἐνθ. ἀν. 942 - 950.

σα στὴν ἐλευθερία καὶ στὸ κάλλος. Ἄν ὁ ἀνθρωπισμός, ποὺ πηγάζει κατ' οὐσίαν ἀπ' τὸ σωστὸ διάλογο μὲ τὴν ἀρχαιότητα, θεωρηθῇ ἀπλῶς ὡς μία πολιτιστικὴ ἰδεολογία, ἐκτρέπεται καὶ παρανοεῖται. Ἡ ἀνθρωπιστικὴ σχέση μας μὲ τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα καὶ τὴν τέχνη δὲν εἶναι σχέση μιμήσεως καὶ ἐπαναλήψεως τρόπων ἐκφράσεως ἢ δομῶν σκέψεως. Καμμιά ἐποχὴ δὲν ἐπαναλαμβάνεται, καμμιά δὲν μπορεῖ ν' ἀντικαταστήσῃ τὴ δική της πορεία μὲ τὴ μίμηση μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς. Ἡ σχέση τοῦ ἀρχαίου μὲ τὸ νέο εἶναι περίεργη καὶ πολύπλοκη. Γιατὶ οὔτε ἐκεῖνο οὔτε αὐτὸ ἀπομνημονεύονται, ἀλλ' οὔτε καὶ ἡ σχέση ἐξαρτήσεως εἶναι ἀπλῆ. Ἡ σχέση τους εἶναι σχέση διαλεκτικὴ, ἐκλεκτικὴ καὶ κριτικὴ¹. Διότι, ὅπως ὀρθὰ ἔχει τονισθῇ, ἡ Ἀρχαιότης δὲν εἶναι «*παρελθόν*», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι κάτι «*παρῆλθε*», ἀλλὰ «*γενόμενον*», δηλ. κάτι, ποὺ ὑπῆρξε, καὶ ποὺ συνεχίζει νὰ ζῇ. Μὲ τὴν ἴδια ἔννοια οἱ ἀρχαῖες γλῶσσες δὲν εἶναι «*νεκρὲς γλῶσσες*», ὅπως συνηθίζομε νὰ τις ἀποκαλοῦμε. Ὁ ἀρχαῖος λόγος εἰσχώρησε βαθειὰ στὶς ἐθνικὲς γλῶσσες τῆς Εὐρώπης —ἀφίνω τὴ δική μας σημερινὴ γλῶσσα, διότι θεωρῶ τὴ σχέση αὐτονόητη. Ὁ ἐλληνικὸς λόγος ζῇ στὶς ξένες γλῶσσες ὡς «*ξένη λέξη*» μέσα στοὺς σπουδαιότερους κλάδους τῆς ἐπιστήμης: στὴν ἱατρικὴ, στὴ χημεία, στὴ φυσικὴ, στὴν πολιτικὴ, στὴν τεχνικὴ, στὰ μαθηματικά, στὴ μουσικὴ.

Εἶναι γενικώτερα χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Ἀρχαιότης ζῇ καὶ σήμερα, τουλάχιστον ὡς πρόβλημα. Δηλαδή: συζητεῖται. Δὲν ἀνήκει σὲ κεῖνα τὰ θέματα, ποὺ ἀποσιωπῶνται ἢ ποὺ μποροῦν νὰ ἀγνοηθοῦν. Εἴτε ὡς ὁπαδοὶ εἴτε ὡς ἀρνητὲς οἱ ἄνθρωποι τῆς σημερινῆς ἐποχῆς ἐπιστρέφουν στὸν κόσμον τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων. Ἡ σημασία τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας εἶναι τεράστια γιὰ ἓνα ἱστορικὸ αὐτοπροσανατολισμὸ καὶ γιὰ τὴν αὐτοβεβαίωση τοῦ ἀνθρώπου σήμερα. Ἰδιαίτερα σήμερα, ὅπου ἡ ὑποδούλωση τοῦ ἀνθρώπου στὴν τεχνικὴ καὶ στὰ μηχανήματα, σὲ μιὰ ἐποχὴ τῶν ἀνέσεων καὶ τῶν τεράστιων τεχνικῶν ἐπιτεύξεων, ἡ ἐπιστροφή στὶς ἀφθαρτες ἀξίες τοῦ ἀνθρώπου ἐμφανίζεται ὡς αἶτημα τοῦ καιροῦ μας. Διότι ἡ τεχνικὴ δὲν εἶναι ἀναπόφευκτο πεπρωμένο τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ δημιούργημά του, ποὺ ἀπειλεῖ τὸν δημιουργό του².

1. Μὲ πολλὴ δξύνοια ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα ὁ W. Marg, *Die Alten und das Neue. Möglichkeiten und Fragwürdigkeiten der klassischen Philologie* (Festschr. K. Merentitis, Athen 1972, 305 - 330).

2. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. ἐνδεικτικά: M. Born, *Von der Verantwortung des Naturwissenschaftlers*, München 1965. E. Hiller, *Humanismus und Technik*, Düsseldorf 1966. R. Kaufmann, *Die Menschenmacher. Die Zukunft des Menschen in einer biologisch gesteuerten Welt*, Frankfurt 1964. W. Gerlach, *Humanität und naturwissenschaftliche Forschung*, Berlin 1962. Th. Litt, *Technisches Denken und menschliche Bildung*, Heidelberg 1957 (1964³). A. v. Martin, *Der Humanitätsgedanke und die Technik*, ("Pandora" 7, 1947, 26). H. J. Meyer, *Die Technisierung der Welt*, Tübingen 1961. A. Plank, *Naturwis-*

Τὸ πρόβλημα τῆς ἐξαρτήσεως ἢ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν πολιτιστικὴ παράδοση εἶναι πολὺπλοκο καὶ δὲν λύεται μὲ ἀπλὴ κατάφαση ἢ ἄρνηση. Διότι ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι καθ'αυτὸ πνευματικὸ γεγονὸς, συνυφασμένο μὲ τὴν ἰσχὺ τοῦ παρελθόντος, μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ παρόντος καὶ τὶς προσδοκίαις τοῦ μέλλοντος. Δὲν πρέπει νὰ μείνωμε στὴν ἐπικίνδυνη παρανόηση, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν εὐκόλῃ σύγχυση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ μὲ τὴν ἀρχαιογνωσίαν. Διότι ἡ ἀρχαιογνωσία, ὡς ἐπιστήμη, δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἀνθρωπισμός, ἀλλὰ τὸ κύριο μέσο γιὰ νὰ κατανοήσωμε τὶς ἀνθρωπιστικὰς ἀξίες. Καὶ εἶναι γνωστό, ὅτι ἡ σημερινὴ ἀρχαιογνωσία δὲν στρέφεται πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, μὲ τὶς ἴδιες ἀπαιτήσεις, προσδοκίαις ἢ μεθόδους, ὅπως συνέβαινε σὲ παλαιότερες ἐποχὰς (λ.χ. στὴν ἐποχὴ τοῦ Humboldt). Ἀσφαλῶς δὲν ἔχουν ὅλα ἀπόλυτη ἀνθρωπιστικὴ ἀξία ὅσα ἐνδιαφέρουν τὸν φιλόλογο καὶ τὸν ἐρευνητὴ τῆς ἀρχαιότητος καὶ ὅπωςδήποτε δὲν διαφέρουν ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη ἱστορικὴ γνώση. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς σχέσεως τῆς κλασσικῆς φιλολογίας μὲ τὸ παρὸν καὶ τὶς σημερινὰς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀνθρώπου μποροῦμε νὰ τεκμηριώσωμε σωστὰ τὸ σημερινὸ τοῦ ἔργου καὶ νὰ δείξωμε (ἐμεῖς οἱ φιλόλογοι), ὅτι ἡ φιλολογία ὑπηρετεῖ ἐπίσης τὶς ἀπαιτήσεις καὶ τὶς προσδοκίαις ἐνὸς ζωντανοῦ παρόντος καὶ ὅτι εἶναι σὲ θέσιν νὰ ἀποκαταστήσῃ μὲ τὴν παρουσία της δραστηριότητες καὶ μηχανισμούς, ποὺ συνάπτονται ἀπόλυτα μὲ τὸ μέλλον καὶ τὶς ἀναζητήσεις τῶν συγχρόνων ἀνθρώπων.

Εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονὸς, ὅτι πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ὅταν παλαιότερες θεωρίαι γιὰ τὴν καθοριστικότητα καὶ τὴν παραδειγματικότητα, γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὸ κάλλος τῆς Ἀρχαιότητος ἄρχισαν σιγὰ-σιγὰ νὰ χάνουν τὴν ἰσχὺ τους, ἄρχισαν παράλληλα νὰ διαμορφώνονται ἀπόψεις, ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ συλλάβουν τὸ νόημα καὶ τὴ σκοπιμότητα τῆς ἀπασχολήσεώς μας μὲ τὰ ἀρχαῖα κείμενα. Ὑπενθυμίζω μόνο τὶς σχετικὰς προσπάθειαις δύο ἐπιφανῶν Γερμανῶν φιλολόγων: τοῦ W. Schadewaldt¹ καὶ τοῦ Br. Snell².

senschaftlicher Humanismus ("Zeitwende" 23, 61). H. Schelsky, Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation, 1961. H. Schrödinger, Science and Humanism. Physics in our time, Cambridge 1952. H. Sedlmayr, Gefahr und Hoffnung des technischen Zeitalters, ("Österr. Ingenieur - Zeitschrift" (Wien 1957) I, 1). O. Spengler, Der Mensch und die Technik, 1931! Konst. J. Vourveris, Humanismus und Technik in unserer Zeit (Hellenic Society for Humanistic Studies, first series, 19), Athen 1963. C. F. von Weizsäcker, Die Verantwortung der Wissenschaft im Atomzeitalter, Göttingen 1963⁴.

1. Sinn und Wert der humanistischen Bildung im Leben unserer Zeit (Hellas und Hesperien, Zürich 1970², II 528 κ. ἐ.).

2. Die alten Griechen und wir, Göttingen 1962. Μία κριτικὴ ἐπισκόπηση καὶ ἐξέταση τῆς σημερινῆς θέσεως τῆς κλασσικῆς φιλολογίας κάνει ὁ R. Kannicht, Philologia perennis? (Antrittsvorlesung, Tübingen 1970, τώρα καὶ στὸ ἔργο: Didaktik des Altsprachlichen Unter-

Ἡ κλασσικὴ φιλολογία ἀντιμετωπίζει σήμερα τὸ καίριο πρόβλημα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καὶ τῆς αὐτοσυνειδήσεώς της. Ὡς ἐπιστήμη πρέπει νὰ προσαρμοσθῇ καὶ πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς μας καὶ πρὸς τὶς σύγχρονες μεθόδους τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν. Εἶναι γνωστὸ λ.χ. στοὺς φιλόλογους, ὅτι στὴ φιλολογικὴ ἔρευνα χρησιμοποιοῦνται σήμερα συχνὰ καὶ Computers. Τέτοια χρῆση γίνεται ὄχι μόνον γιὰ λεξικογραφικὲς ἢ στατιστικὲς ἔρευνες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ καὶ τὴν ἐρμηνευτικὴ. Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα μόνον τὴν χρησιμοποίησιν τέτοιων τεχνικῶν μέσων ἀπὸ τὸν K. Kleve στὴν ἔρευνα τῶν κειμένων τοῦ Φιλοδήμου.

Καὶ στὴν περιοχὴ τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου ἔχουν ἀλλάξει τὰ πράγματα: ὡς τὸ 1850, ὅταν ὁ Karl Lachmann ἐξέδωκε ὑποδειγματικὰ τὸ κείμενο τοῦ Λουκρητίου, δὲν ὑπῆρχε συστηματικὴ κριτικὴ τοῦ κειμένου. Οἱ φιλόλογοι στηρίζονταν στὴν ἔμπνευση καὶ στὴν ἰδιοφυΐα τους γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς emendatio. Ἡ ἀξιολόγησις τοῦ καλύτερου κώδικος δὲν ἦταν πάντοτε ἡ ὀρθή. Ἡ προσπάθεια σχηματισμοῦ τοῦ στέμματος τῶν χειρογράφων ἦταν τὸ μέγα πρόβλημα. Σήμερα στὴν ἀξιολόγησιν τῶν χειρογράφων βοηθεῖ πάρα πολὺ ἡ στατιστικὴ μέθοδος, ποὺ ἐργάζεται μὲ μέσα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν.

Τὰ τελευταῖα χρόνια χρησιμοποιεῖται στὴν κλασσικὴ φιλολογία μιὰ εἰδικὴ μάθησις, ποὺ προέρχεται ἀπ' τὴν περιοχὴ τῆς γλωσσολογίας, ἀπευθύνεται ὅμως ἀποκλειστικὰ στὴν ἐρμηνευτικὴ τῶν κειμένων καὶ βοηθεῖ τὸν ἐρμηνευτὴ μὲ ἐντελῶς νέες μεθόδους νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ κείμενο, ἐπισημαίνοντάς του δομὰς καὶ κατηγορίες, ποὺ ἄλλοτε ἦταν προβληματικὲς ἢ ἄγνωστες. Πρόκειται γιὰ τὴν Textlinguistik¹. Συγχρόνως συζητεῖται εὐρύτατα καὶ οὐσιαστικὰ τὸ πρόβλημα καὶ ἡ θέσις τῆς κλασσικῆς φιλολογίας σήμερα: ἡ οὐσία της, οἱ στόχοι της, ἡ ἀξία της, οἱ μέθοδοι, ἡ σκοπιμότης κ.τλ.². Ὅλα αὐτὰ δείχνουν, πόσο ἐπίκαιρο καὶ ὀξὺ εἶναι τὸ πρόβλημα.

richts, herausg. von R. Nickel, Darmstadt (WdF 461) 1974, 353 - 385). Βλ. ἀκόμη: M. Fuhrmann, Die Antike und ihre Vermittler, Konstanz 1969. W. Schmid (ἐκδότης), Die Interpretation in der Altertumswissenschaft, Bonn 1971 (Συνέδριον τῆς FIEC 1969). W. Jens, Antiquierte Antike? Münsterdorf 1972. E. Heitsch, Klassische Philologie zwischen Anpassung und Widerspruch (Gymnasium 81, 1974, 369 κ. ἑ.).

1. Βλ. W. Dressler, Einführung in die Textlinguistik, Tübingen 1973¹. Λεπτομερέστατη βιβλιογραφία βλ. W. Dressler - S. J. Schmidt, Textlinguistik. Kommentierte Bibliographie, München 1973.

2. Βλ. τὶς ἀντιμαχόμενες ἀπόψεις, ποὺ διατυπώνονται στὸ βιβλίο τῶν M. Fuhrmann - H. Tränkle, Wie klassisch ist die klassische Antike?, Zürich 1970, ποὺ περιέχει συζήτηση

Ἡ κλασσικὴ φιλολογία ἀσχολεῖται, ὅπως ἐλέχθη ἤδη, μὲ τὴν λογοτεχνία δύο λαῶν (Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων) σὲ μιὰ συγκεκριμένη ἐποχὴ (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν αὕτῃ ἡ ἐποχὴ μετρίεται μὲ αἰῶνες). Πρέπει ἐπομένως νὰ ξεπεράσῃ τὴν ἱστορικότητα τοῦ ἔργου τῆς μὲ τὴν ὑπερῑστορικότητα τοῦ ἀντικειμένου τῆς καὶ νὰ μὴ μείνῃ μουσειακὴ, περιγραφικὴ καὶ παλαιωμένη ἐπιστήμη. Σὲ μιὰ ἐποχὴ μοντερνισμοῦ καὶ προόδου ἡ φιλολογία δὲν πρέπει νὰ σιωπᾷ καὶ νὰ μένῃ περιχαρακωμένη στὰ παλαιὰ τῆς περιγράμματα. Ὅταν ἰσχυρίζομαστε, ὅτι ἡ κλασσικὴ φιλολογία κυριαρχεῖ ὡς ἐρμηνευτικὴ ἐπιστήμη στὶς ἀφετηρίες τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας καὶ διαθέτει ἀρχέτυπα μοντέλλα, ποὺ μποροῦν νὰ τῆς ἐξασφαλίσουν τὴν εἰσοδο στὴ μοντέρνα ἐποχὴ μας, πρέπει νὰ εἴμαστε σὲ θέσῃ, νὰ καθορίσωμε αὕτῃ τὴ δυνατότητα τῆς σχέσεώς μας μὲ τὸ παρόν, διαφορετικὰ παραμένομε ἀποκλεισμένοι σὲ μιὰ ἀπομόνωση καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ μας πράξις δὲν παρέχει ἀξιοπιστία. Ἡ σημερινὴ κοινωνία δὲν δέχεται τὸ προσφερόμενο, ὅταν αὐτὸ δὲν προσφέρεται σωστὰ καὶ πειστικά. Δὲν μποροῦμε δὲ νὰ στηρίζομαστε στὴ θέσῃ, ὅτι τὰ ἀρχαῖα κείμενα ἐκφράζουν αἰώνιες ἀξίες καὶ εἶναι κλασσικὰ ὑποδείγματα, διότι α) οἱ ἀξίες αὐτὲς σήμερα εἶναι σὲ πολλοὺς προβληματικὲς καὶ β) οἱ ἀξίες αὐτὲς καὶ τὰ κλασσικὰ πρότυπα πρέπει νὰ γίνουν μὲ σύγχρονα μέσα προσιτά. Οἱ δογματικὲς διακηρύξεις δὲν ὠφελοῦν. Ἡ ἐπιστημονικὴ πράξις πρέπει νὰ πείθῃ καὶ ν' ἀποδεικνύῃ. Καὶ αὐτὸ εἶναι γιὰ μᾶς τοὺς φιλολόγους ὕψιστο χρέος.

Ἡ κλασσικὴ φιλολογία ἔχει ὑποχρέωση, νὰ καταστήσῃ προσιτά τὰ κείμενα καὶ νὰ δείξῃ, τί σκοποὺς ἐξυπηρετοῦν αὐτὰ σήμερα. Τὸ πεδίο ἔρευνας τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης δὲν πρέπει νὰ περιορισθῇ στὴν καλούμενη κλασσικὴ ἀρχαιότητα, ἀλλὰ νὰ ἐπεκταθῇ καὶ στὰ λογοτεχνικὰ ἔργα τῆς μεταγενέστερης ἀρχαιότητος, τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ὡς τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνες. Ὁ *numerus clausus* τῶν συγγραφέων καὶ ποιητῶν, ποὺ προορίζονται γιὰ σχολικὴ χρῆσις, πρέπει ν' ἀναθεωρηθῇ. Γενεὲς ὁλόκληρες ἔχουν διδαχθῇ τὰ ἴδια ἔργα τῶν ἰδίων ποιητῶν, ἔχουν ἀποστηθίσει τὸν «*Κατὰ σιτοπωλῶν*» λόγο, ἔμαθαν ποιὰ ἦταν τὰ παιδιά τοῦ Δαρείου καὶ τῆς Παρυσάτιδος καὶ τίς διαβολὲς τοῦ Τισσαφέρνη καὶ ὅτι ὁ «*λύκος διώκει ἀμνὸν*» καὶ ἀπηύδῃσαν νὰ συλλαβίζουν τοὺς βίους τοῦ Κορνηλίου Νέπωτος. Καὶ ὑπάρχουν φιλόλογοι στὰ σχολεῖα, ποὺ διδάσκουν 20 χρόνια τὸν «*Κρίτωνα*» τοῦ Πλάτωνος καὶ τὴν «*Ἀντιγόνη*» τοῦ Σοφοκλέους.

τῶν δύο φιλολόγων σχετικὰ μὲ τὴ σημερινὴ θέσῃ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ τελευταῖα: R. Müller, *Methode und Wirksamkeit der Klass. Philologie* (Philologus 120, 1976, 267-270). Πβ. καὶ U. Hölscher, *Die Chance des Unbehagens. Zur Situation der Klassischen Studien*, Gött. 1965.

Οί στόχοι τῆς ἐρμηνείας πρέπει νὰ μετατεθοῦν. Ἡ προσπάθεια τοῦ ἐρμηνευτῆ δὲν πρέπει νὰ ἐξαντλήται στὴν ἐρμηνεία τῶν ἐπὶ μέρους ἔργων, καὶ μόνο σ' αὐτή. Πολλὰ πράγματα, ποὺ παραμερίζονται, πρέπει νὰ πάρουν τὴ θέση τους: μυθολογία, θρησκευτολογία, φιλοσοφία, ἱστορία τῆς τέχνης, μετρικὴ — ὅλα πρέπει νὰ ἐντάσσωνται στὸ ἐρμηνευτικὸ ἔργο τοῦ φιλολόγου. Πρέπει νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψη ὅλα τὰ εἶδη τοῦ λόγου, διότι ὅλα ἐκφράζουν τὴ δημιουργία τοῦ ἀρχαίου πνεύματος. Ὅχι μόνο τὸ ἔπος, ἡ λυρική ποίηση, ἡ τραγωδία, ἡ ἱστοριογραφία, ἡ ρητορική, ἀλλὰ καὶ ἄλλα μικρότερα ἢ «ταπεινότερα», ὅπως λ.χ. ἡ παροιμιογραφία, ἡ ἐπιστολογραφία, τὸ μυθιστόρημα, τὸ ἐπίγραμμα, τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας αἰσθητικῆς κ.λπ., διότι ὅλα ἀποτελοῦν τὴν ἀρχαία Γραμματεία. Κατὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἀρχαίων συγγραφέων δὲν πρέπει νὰ στηριζώμαστε ἀποκλειστικὰ στοὺς δικούς μας, φιλολογικούς, κανόνες καὶ στὶς δικές μας μεθόδους. Οἱ ἐρμηνευτικὲς θεωρίες, ποὺ ὑπάρχουν στὶς ἀρχαῖες πραγματεῖες περὶ ρητορικῆς καὶ ποιητικῆς, προσφέρουν καὶ ἄλλες δυνατότητες προσπελάσεως τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας καὶ πάντως πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψη. Ἔργα, ὅπως τὸ «Περὶ ποιητικῆς» τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ «*Arg poetica*» τοῦ Ὀρατίου, τὸ «Περὶ ὕψους» τοῦ Ψευδολλογγίνου, τοῦ Δημητρίου «Περὶ ἐρμηνείας», τοῦ Φιλοδήμου «Περὶ ποιημάτων», τοῦ Διονυσίου Ἀλικαρνασσεύς «Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων», τοῦ Πλουτάρχου «Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν» κ.ἄ., ἀποτελοῦν τὴ βάση μιᾶς αἰσθητικῆς καὶ ἐρμηνευτικῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας, ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἀγνοοῦμε.

Δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονῇ ὁ φιλόλογος, ὅτι ἡ πρώτη ἀρετὴ τοῦ εἶναι ἡ οἰκείωσις μὲ τὶς ἀρχαῖες γλῶσσες καὶ ἡ κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβὴς γνώσις τῆς πολλαπλῆς καὶ ποικίλης γλωσσικῆς χρήσεως καὶ σημασίας τῶν λέξεων καὶ ὅτι ἕνας εἶναι ὁ μόνος, βέβαιος δρόμος πρὸς τὴν ἀρχαιότητα: τὰ σωθέντα κείμενα. Ἡ ἐρμηνεία τῶν ἐπὶ μέρους ἔργων καὶ συγγραφέων βέβαια πρέπει νὰ ἀποβλέπη καὶ στὸν συσχετισμὸ μὲ ἄλλα ἔργα τῆς ἴδιας ἢ ἄλλης ἐποχῆς, τοῦ ἴδιου ἢ ἄλλου εἴδους, μὲ διακρίβωσις τῆς σχέσεως ἐξαρτήσεως ἢ ἐπιδράσεως. Αὐτὸ ὅμως θέτει ἀπαιτήσεις στὸ φιλόλογο: νὰ διαθέτῃ τὴν ἀπαραίτητη ἐπιστημονικὴ πανοπλία, νὰ ἀσχολῇται εὐσυνείδητα καὶ μὲ πάθος μὲ τὸ ἀντικείμενό του καὶ νὰ ἔχῃ πάντοτε τὴν ὠραία αἴσθησις, ὅτι ἐπιτελεῖ ἕνα ἀτελείωτο ἀγῶνα, ποὺ δὲν εἶναι τυχαῖος καὶ εὐκόλος. Ἡ περιοχὴ τῆς ἐλληνικῆς λογοτεχνίας πρέπει νὰ συνυπάρχῃ στὴ φιλολογικὴ ἔρευνα μὲ τὴ λατινικὴ λογοτεχνία — καὶ ἀντίστροφα. Ὅταν λ.χ. ἀσχολῇται κάποιος μὲ τὸν Ἐπίκουρο, τὸν Παναίτιο ἢ τὸν Ποσειδώνιο δὲν μπορεῖ ν' ἀγνοήσῃ τὸν Λουκρήτιο, ἢ τὸν Κικέρωνα. Ὅταν ἀσχολῇται μὲ τὸν Κάτουλλο ἢ τὸν Προπέρτιο, πρέπει νὰ ἀξιοποιήσῃ ἀπαραιτήτως τὴν ἐλληνιστικὴ ποίηση καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς «*Αἰνείας*» ἀπαι-

τεῖ συσχετισμὸ μὲ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη καὶ τὸν Ἀπολλώνιο τὸ Ρόδιο. Κανένα κείμενο ἐξ ἄλλου δὲν πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται ἀποκομμένο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του, ἀπὸ τοὺς προσωπικοὺς καὶ ἐποχικοὺς ὅρους δημιουργίας του, ἀπ' τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συνθῆκες, μέσα στὶς ὁποῖες γεννήθηκε.

Ἡ διαπίστωση τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ ἀρχαίου κόσμου στοὺς νεώτερους χρόνους γίνεται σωστὰ μόνο μὲ τὸ συσχετισμὸ τῆς ἀρχαίας μὲ τὴ νεώτερη πνευματικὴ παραγωγὴ καὶ μὲ ἀπαραίτητη γνώση τῶν κειμένων. Ἔργα, ὅπως τοῦ Kurt v. Fritz, *Antike und moderne Tragödie*, δείχνουν σαφέστατα αὐτὴ τὴ σκοπιμότητα. Γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνες ἡ σπουδὴ τῶν κλασσικῶν γραμμάτων ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Ὅπως σωστὰ ἔχει τονισθῇ, «ἐνῶ γιὰ τοὺς ἄλλους λαοὺς ἡ κλασσικὴ παιδεία παρουσιάζει φύση ὑπερεθνική, γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνες ἔχει φύση ἐθνική»¹. Τὸ ἐθνικὸ καὶ ὑπερεθνικὸ χρέος ἀπέναντι στὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ καθῆκον τοῦ φιλολόγου ἀπέναντι στὴν πνευματικὴ παράδοση, ποὺ ζῇ ἔντονα καὶ πολύμορφα ἀνάμεσά μας, ἐκφράζει νομίζω ἄριστα ἡ διατύπωση τοῦ H. Tränkle: «Ὑπάρχει, ἄραγε, στὴν Εὐρώπῃ ἄλλος λαός, ποὺ νὰ ἐδημιούργησε τόσο πολλὰ ἔξοχα λογοτεχνικὰ σὲ εὐρύτατη ἔννοια ἔργα ὅπως οἱ Ἕλληνες, καὶ μάλιστα σὲ τόσο στενὸ χῶρο καὶ σὲ τόσο μικρὸ χρονικὸ διάστημα; Ὑπάρχει στὴν Εὐρώπῃ ἄλλη γλῶσσα, στὴν ὁποία διατυπώθηκαν τόσο πολλὲς βασικὲς σκέψεις; Ἄν κάποιος πολιτισμὸς ἀξίζη νὰ διατηρηθῇ, αὐτὸς εἶναι ὁ ἑλληνικὸς. Εἶναι χρέος μας, νὰ διατηρήσωμε ζωντανὴ τὴ συνείδηση τῆς μοναδικῆς σημασίας του» (ὅπ. π. 25). Τὶς παραπάνω σκέψεις κατακλείω μὲ μιὰ ὁμολογία πίστεως τοῦ μεγάλου φυσικοῦ (βραβεῖο Nobel) Werner Heisenberg: «Στὴν ἀφετηρία τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ βρίσκεται ἡ στενὴ σχέση θεωρητικοῦ προβληματισμοῦ καὶ πράξεως, ποὺ κατωρθώθηκε ἀπ' τοὺς Ἕλληνες. Πάνω σ' αὐτὴ τὴ σχέση στηρίζεται ὅλη ἡ δύναμη τοῦ πολιτισμοῦ μας ἀκόμη καὶ σήμερα. Ὅλες σχεδὸν οἱ πρόοδοι ἐκπηγάζουν ἀπ' τὴν σχέση αὐτή. Καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια μιὰ ὁμολογία πίστεως στὴν ἀνθρωπιστικὴ παιδεία εἶναι χωρὶς ἄλλο ὁμολογία πίστεως στὴ Δύση καὶ στὴν πολιτισμογόνο δύναμή της»². Ὁ Heisenberg δὲν εἶναι οὔτε Ἕλληνας οὔτε φιλόλογος.

1. Κ. Χ. Γρόλλιου, *Κλασσικὴ παιδεία καὶ ἐθνικὸς βίος*, Θεσσαλονίκη 1967 σ. 12.

2. *Das Naturbild der heutigen Physik*, Hamburg 1955 (= Texte zur Antike. Von Platon bis Heisenberg. Hrsg. von O. Leggewie, H. Lenzen, J. R. Zinken, Freiburg i. Br. 1967, σ. 168).